

УДК 376.54:67

*Яременко Л. Л.,
Інститут обдарованої дитини
НАПН України*

РОЗВИТОК ОБДАРОВАНОЇ ДИТИНИ В ПОЗАШКІЛЬНІЙ ОСВІТІ: ПРОБЛЕМА ВИЗНАЧЕННЯ

У статті аналізуються підходи до визначення місця та ролі позашкільної освіти у розвитку обдарованої дитини. Розкривається, що вона забезпечує систематизованими знаннями про культуру, природу, людину, суспільство їх застосування на практиці, опанування вміннями та навичками творчої діяльності.

Ключові слова: людина, учень, освіта, культура, виховання.

В статтє анализируются подходы к определению места и роли внешкольного образования в развитии одаренного ребенка. Раскрывается, что она обеспечивает систематизированными знаниями о культуре, природе, человеке, обществе их применение на практике, овладения умениями и навыками творческой деятельности.

Ключевые слова: человек, ученик, образование, культура, воспитание.

This article analyzes the approaches to the place and role of adult education in the development of the gifted child. Reveals that it provides a systematic knowledge of the culture, nature, people, society, their application in practice, acquiring skills and habits of creative activity.

Keywords: people, student, education, culture and education.

Серед соціальних інститутів виховання й розвитку підростаючих поколінь особлива роль належить позашкільній освіті. Вона є

невід’ємною частиною мікросередовища (соціуму), яке сприяє реалізації індивідуальних психофізичних і соціальних потреб особистості, що розвивається, розкриттю її творчого потенціалу, формуванню соціально значущих якостей. Саме тому позашкільна освіта є складовою системи сучасної освіти, передусім системи безперервної освіти учнівської молоді, що значною мірою відповідальна за соціалізацію особистості, формування її ціннісних і моральних орієнтацій.

Педагогічний інтерес до позашкільної освіти фіксується від найдавніших часів. Як зазначає О. В. Биковська, ще до X ст. були створені передумови для виникнення позашкільної освіти, а також спрямування її змісту на оволодіння елементарними трудовими вміннями і навичками. А протягом X–XV ст. відбувалася активізація освітньої діяльності, розвиток освіти, шкільництва, поява перших методичних настанов тощо [14, с. 15].

Втім переважна більшість дослідників даної проблеми сходяться в думці, що становлення позашкільної освіти простежується з кінця XIX – початку XX ст. Саме в цей час у середовищі інтелігенції та підприємництва дореволюційної Росії виникає низка соціально-педагогічних ініціатив, спрямованих на підвищення культурного рівня робітників, передусім колишніх селян-мігрантів, здійснення їм допомоги в адаптації до змін життєвого укладу, які були викликані розвитком промисловості та відповідною урбанізацією. Поява “вільних класів”, “денних клубів для дітей”, ігрових майданчиків і дитячих загородніх колоній, профільних клубів та товариств в цей час була викликана потребою привнесення спрямовуючого, доцільного начала у процес адаптації підростаючого покоління в умовах динамічного розвитку суспільства, коли традиційні форми життєдіяльності втрачають свою регулятивну ефективність.

Теоретичні основи позашкільної освіти як соціально-педагогічного феномену закладені в працях відомих педагогів Є. М. Мединського, А. У. Зеленько, С. Т. Шацького та ін., які побачили світ на початку минулого сторіччя. Особливо значний внесок належить Є. М. Мединському, у творах якого підіймається широке коло питань моралі, соціальної педагогіки, формування людської особистості. У своїй фундаментальній праці “Енциклопедія позашкільної освіти”, яка побачила світ у 1923 р., Є. М. Мединський підійшов до визначення цілей і змісту позашкільної освіти, визначаючи її як безперервний процес, який супроводжує розвиток і формування особистості протягом усього життя людини. Ще раніше він дав визначення позашкільної освіти як засобу

“всебічного, гармонійного розвитку особистості або людського колективу в розумовому, моральному, естетичному та фізичному відношенні” [15, с. 13].

С. Т. Шатський, А. У. Зеленько, П. Ф. Лесгафт, К. А. Фортунатов та інші педагоги за рахунок коштів ліберальних громадських організацій, добровільних пожертвувань і благодійних внесків здійснювали спроби створення позашкільних дитячих об'єднань. Намагаючись протистояти консерватизму офіційного виховання та освіти того часу, вони готували базу для розробки теорії позашкільної освіти та виховання.

Окремі питання позашкільної освіти підіймалися також у працях В. П. Вахтерова, Г. М. Ващенко, А. С. Макаренка, Н. К. Крупської, І. І. Огієнка, М. І. Пирогова, С. Ф. Русової, С. О. Сірополка, В. О. Сухомлинського, В. І. Чарнулуського та ін.

У роки радянської влади на тлі зростання багатоманітних організаційних форм позашкільної роботи із дітьми на перший план висувається поняття “політико-просвітницької роботи”, яке по суті охоплює всю позашкільну діяльність з освіти та виховання. Позашкільна робота перетворюється на державну систему, що має міжвідомчий характер. Уся позашкільна робота координується партійними органами, а виховання активних “будівників комунізму” розглядається як її головне завдання. Починаючи з 1960-х років з розвитком дитячих об'єднань шанувальників різноманітних видів мистецтва, технічної творчості, природознавства, туризму та інших видів діяльності виокремлюється поняття “клубоведення”. Й лише у 80–90-ті роки ХХ ст. утверджується власне поняття культурно-виховної роботи та позашкільної освіти та виховання. У цей період розглядаються головним чином питання змісту та методики культурно-виховної роботи з дітьми та підлітками у працях І. М. Ерошенкова “Работа клубных учреждений с детьми и подростками” (1982), Е. А. Фролова “Организация и методика работы клуба с детьми и подростками” (1986), “Культурно-воспитательная работа профсоюзов” (1989) тощо.

Методологічні, психолого-педагогічні, організаційні основи позашкільної освіти та методики культурно-виховної діяльності з різними віковими групами висвітлюється передусім у працях 1990–2000 рр. На особливу увагу заслуговують дослідження таких російських і вітчизняних науковців, як О. В. Биковська, В. А. Боговарова, Л. Н. Буйлова, В. В. Вербицький, Б. А. Дейч, І. Н. Єрошенков, А. В. Мудрік, Г. П. Пустовіт, Т. І. Сущенко, А. Б. Фоміна, А. І. Щетинська та ін.

Аналіз праць зазначених авторів демонструє, що позашкільна освіта є багатоаспектним об'єктом. Окрім того, сама категорія “позашкільна освіта” не є єдиним поняттям, який передає зміст відповідної діяльності. Теоретичний аналіз термінів “позашкільна освіта”, “позашкільні навчальні заклади”, здійснений О. В. Биковською, вказує, що на сьогодні у світовій освітній практиці широко використовуються такі поняття, як: “неформальна освіта” (англ. – non-formal education), “заклади позашкільного виховання” (польськ. – placowki wychowania pozaszkolnego), “додаткова освіта” (рус. – дополнительное образование), центри вільного часу (словацьк. – centrum vol'neho casu) тощо. У Міжнародному стандарті класифікації освіти (МСКО) (англ. – The International Standard Classification of Education (ISCED)), що розроблений ЮНЕСКО, представлено термін “неформальна освіта”. Теоретичне узагальнення терміна “позашкільна освіта”, зазначає О. В. Биковська, дозволяє зробити висновок, що українською мовою доцільно позначати його як “позашкільна освіта”, що відповідає англійському термінові “non-formal education”, російському – “внешкольное образование”, “дополнительное образование” [14, с. 15].

Чимало дослідників даної проблеми акцентують увагу саме на додатковому характері позашкільної освіти, що відповідає поширеним в російськомовних джерелах трактовках позашкільної освіти передусім як “додаткової освіти” (“дополнительное образование”). Саме на “додатковості” акцентує увагу у визначенні позашкільної освіти вітчизняний дослідник В. Є. Берека, який її розуміє як “науково обґрунтовану в логічній єдності, наступності та послідовності систему додаткових знань, умінь та навичок, що здобувають діти і молодь у позашкільних навчальних закладах різних типів, інших закладах освіти як центрів позашкільної роботи в позаурочний і позанавчальний час” [17].

Досліджуючи значення слів “доповнювати”, “додатковий” і синонімічних понять у різних мовах, російський дослідник В. Б. Купріянов робить узагальнення щодо змісту позашкільної освіти. Зокрема, зазначає він, до групи інтерпретацій вказаних слів як призначень для суб'єкта, для якого здійснюється доповнення, є два боки. З одного боку, доповнення являє собою задоволення, насичення, виконання замовлення (fill – англ.), дієслово “доповнювати” означає зробити приємне, комплімент (complere – лат., complir – ісп.), зайняти вільний час (fill – англ.). З іншого боку – “доповнити” це не що інше, як допомогти, підтримати (subsidiium – лат.), при цьому “субсідарний” у парадигмі

іноземної соціальної роботи трактується, як “такий, що допомагає”, “пробуджує суб’єктність того, що потребує на допомогу” [18]. Це означає, що додаткові заняття можуть:

- по-перше, слугувати для задоволення потреб, виникнення яких не пов’язано з життєвими планами особистості, а зумовлено актуальною ситуацією життєдіяльності – епізодичний інтерес, прагнення належати до групи значимих однолітків, знайти нових друзів тощо;

- по-друге, бути базою для формування дозвільних переваг – хобі, що має розглядатися як розширення простору самореалізації особистості, спосіб підвищення якості життя;

- по-третє, може доповнити зміст основної освіти, так би мовити ліквідувати певні “пробіли”, з точки зору потреб повсякденного життя, надати засвоєним у межах основної освіти знанням практичної спрямованості;

- по-четверте, за рахунок задоволення потреб особистості сприяти становленню суб’єктності, здійснюючи якісні та кількісні природування, що дозволять вихованцю набути цілісності (завершеності);

- по-п’яте, створювати для вихованця потенціали та резерви в діяльності (резервні можливості для перекваліфікації, зміни місця роботи тощо).

При всій багатоманітності значень додаткової освіти для певної особистості, акцентується увага, що вона виступає допоміжною, вторинною до загальної та обов’язкової. Вона певною мірою приречена на периферійну роль – бути спрямованою у минуле або майбутнє. Її зміст складає те, що перестало бути обов’язковим або те, що ще не стало таким. Разом з тим, підкреслюється, що ця периферійність не знижує значення додаткової освіти, а навпаки, робить її міцним засобом гуманізації системи освіти в цілому. Все, що за тих чи інших умов неможливо покласти в основу всім (або всім, хто вибрав той чи інший профіль), можна додати за можливістю та бажанням, поглиблюючи, розширюючи та застосовуючи шкільні знання. Це доповнення здійснюється у руслі бажань і можливостей дитини, її батьків, суспільства та держави [19, с. 43].

Окрім додаткового характеру позашкільної освіти, деякі дослідники наголошують на тому, що вона характеризує сферу неформальної освіти (що відповідає термінології ЮНЕСКО). Як зазначають, Л. Н. Буйлова та Н. В. Кленова, даний термін характеризує сферу неформальної освіти, пов’язану з індивідуальним розвитком дитини

в культурі, який вона обирає сама (або за допомогою значущого дорослого) відповідно до своїх бажань і потреб. У ній одночасно відбувається її навчання, виховання й особистісний розвиток. За своїм “місцеположенням” у системі освіти ця галузь освітньої та виховної діяльності знаходиться за межами загальноосвітнього державного стандарту, включаючи вивчення тих галузей культури і науки, які не представлені в шкільних програмах [20, с. 4].

Чимало дослідників акцентують увагу саме на тому, що програми позашкільної освіти не транслюються дітям зверху за типом єдиного державного стандарту, який однозначно визначає, що потрібно знати і вміти підростаючому поколінню, а пропонуються дітям за вибором, відповідно до їх інтересів, природних схильностей і здібностей. Тому співвіднесеність з принципом природовідповідності (Ян Амос Коменський) – найважливіша вихідна характеристика позашкільної освіти, що лежить в основі її організації. У ній всі програми нібито “йдуть за дитиною”, на відміну від школи, яка змушена “підганяти” учня під програму.

Такий неформальний характер позашкільної освіти зумовлює її виключну особистісну орієнтацію, яку також часто називають як визначну характеристику позашкільної освіти. На відміну від основної (шкільної) освіти, позашкільна освіта більш особистісно орієнтована, зазначає С. В. Рябов. Будучи не обов’язковою за своєю як нормативною, так і змістовною суттю, вона може стати стимулом для особистісного зростання підлітка й фактором позитивної динаміки навчання та самоосвіти через активізацію прихованих можливостей розвитку [21].

Втім у найбільш розповсюджених тлумаченнях позашкільної освіти акцентується увага не на її доповнюваності по відношенню до шкільної освіти, не на її неформальності або унікальності, а на тому, що вона охоплює діяльність особистості у вільний від шкільних занять час.

Зокрема, така точка зору представлена у працях Т. І. Сущенко, О. В. Биковської, І. М. Ерошенкова та ін. Зокрема, О. В. Биковська позашкільну освіту визначає як складову системи безперервної освіти, цілеспрямований процес і результат навчання, виховання, розвитку та соціалізації особистості у вільний час у позашкільних навчальних закладах та інших соціальних інституціях [22, с. 24]. Саме таке розуміння позашкільної освіти покладено в основу відповідних вітчизняних державних програм у цій сфері.

Воно ґрунтується на тому, що в системі всебічного та гармонійного розвитку особистості, поряд зі школою, особливе місце займає різноманітна освітньо-виховна робота поза обов'язковими навчальними планами й поза рамками шкільних програм. Йдеться передусім про суспільно-виховну діяльність у сфері вільного часу, різноманітні види та форми якої органічно включені до єдиного процесу всебічного розвитку особистості. Її можна розглядати, зазначає Т. І. Сущенко, як спосіб цілеспрямованого впливу на підростаюче покоління, як одну з форм спілкування та взаємодії педагогів-позашкільників та їхніх вихованців. Позашкільна робота – це особливим способом організована педагогічна діяльність, що має яскраво виражену специфіку впливу у порівнянні з іншими засобами виховання та певні переваги, до числа яких належить добровільність участі дітей у позашкільних заняттях, диференціація за інтересами та схильностями, індивідуальний підхід тощо [7, с. 9].

Система ідей позашкільної роботи, зазначає І. М. Єрошенков, включає забезпечення цілеспрямованого впливу та взаємодії дітей і підлітків у вільний від навчання час, розвиток творчих здібностей, задоволення їх різнобічних інтересів у галузі культури, створення умов для розвитку суспільної активності та самостійності, забезпечення умов для відпочинку дітей і підлітків [3, с. 15]. Тому цей дослідник наряду з поняттям “позашкільна освіта” широко застосовує такі категорії як “позашкільне педагогічне середовище”, яке містить у собі суспільно-політичну, виробничо-економічну, соціально-побутову, культурну та природно-екологічну сфери, що здійснюють вплив на формування та розвиток особистості дитини [3, с. 15], “культурно-виховна діяльність” як процес взаємодії соціального педагога з дітьми та підлітками в цілях формування їх особистості у специфічних умовах культурно-дозвільних закладів [3, с. 48].

Втім, за нашим переконанням, саме у понятті “позашкільна освіта” повною мірою зафіксовано науковий, педагогічний і суспільно корисний аспекти навчально-виховної діяльності у вільний від шкільних занять час.

Теоретичні основи сучасної позашкільної освіти базуються на системі наукових знань, які становлять основу педагогіки, і пов'язана з такими науками, як психологія, філософія, соціологія, фізіологія, економіка, кібернетика тощо [14, с. 31].

Становлення та розвиток теорії, практики і методики позашкільної освіти сприяли утвердженню так званій педагогіці позашкільної

освіти або позашкільної педагогіки, що покликана визначити закономірності формування гармонійно розвинутої особистості засобами позашкільної роботи. Її предмет, як підкреслює Т. І. Суцценко, – розвиток та виховання духовно повноцінної, творчої особистості з урахуванням її особистих потреб і природних даних, особливостей сфери вільного часу та дозвілля. Її можна розглядати як науку про виховання творчістю. Пріоритетними категоріями є не “озброєння знаннями, вміннями та навичками”, а такі поняття як “співтворчість”, “захоплення”, “творча діяльність”, “інтелектуальна незалежність”, “психологічний комфорт” тощо [23, с. 9].

Структурно позашкільна освіта вписується в систему загальної та професійної освіти, а також у сферу освітньо-культурного дозвілля, зближує і доповнює ці системи. По відношенню до загальної системи освіти позашкільна освіта є підсистемою, але водночас вона може розглядатися як самостійна освітня система, так як має якості системи: цілісністю і єдністю складових її елементів, які мають певний зв’язок один з одним [7, с. 3].

Вивчаючи освіту як цілісну систему, яка забезпечує взаємозв’язок суб’єктів і об’єктів освітньої діяльності, безперервність процесу освіти, Е. Б. Євладова, Л. Г. Логинова та Н. Н. Михайлова услід за О. С. Газман вважають, що дана система передбачає дві мети – соціалізацію (тобто природний процес становлення індивіда, особистості в суспільстві) й індивідуалізацію (тобто процес організації та самоорганізації свого життя в суспільстві індивідом). Для успішної реалізації кожної з них необхідно, з одного боку, мати дві автономні за цілями, завданнями педагогічної діяльності сфери. А з іншого боку – інтегрувати ці сфери в єдиний освітній простір, який створює необхідні умови для цілісної освіти дитини. Цими двома автономними сферами, на думку авторів, є основна і додаткова (шкільна та позашкільна) освіта, кожна з яких спрямована на вирішення своїх цілей і завдань, але в сукупності цих сфер і лежить сенс освіти.

У сфері основної освіти освіта виступає як універсальний спосіб трансляції історичного досвіду, загальний механізм соціального успадкування. І тут головним процесом є трансляція історичного досвіду, а головними видами діяльності – навчання та виховання як процес соціалізації дитини. У сфері додаткової (позашкільної) освіти – освіта виступає як загальна культурно-історична форма становлення і розвитку сутнісних сил людини, її фундаментальних здібностей, здатної до самоосвіти, а тим самим – до саморозвитку. Тут головним процесом

є розвиток дитини як суб'єкта життєдіяльності, а головною діяльністю виступає педагогічна підтримка [27, с. 32–34].

О. Е. Лебедєв також виходить з того, що шкільна та позашкільна освіти є взаємодіючими складовими частинами загальної освіти. При цьому позашкільна освіта дозволяє повніше використовувати потенціал шкільної освіти за рахунок поглиблення, розширення і застосування шкільних знань. Вона компенсує неминучу обмеженість шкільної освіти шляхом реалізації дозвільних та індивідуальних освітніх програм, дає можливість кожній дитині задовольнити свої індивідуальні пізнавальні, естетичні, творчі запити. Позашкільна освіта не тільки розширює знання про творчі можливості людини і творчий потенціал учнів; вона забезпечує можливість успіху в обраній сфері діяльності і тим самим сприяє розвитку таких якостей, які важливі для успіху в будь-якій сфері діяльності; вона створює можливість формування кола спілкування на основі спільних інтересів і цінностей [28, с. 37].

Позашкільна освіта є цілеспрямованим процесом оволодіння систематизованими знаннями про культуру, природу, людину, суспільство. Також вона забезпечує застосування знань на практиці, опанування вміннями та навичками творчої діяльності.

Література:

1. *Бедерханова В.* Личностно ориентированное образование в летнем лагере / В. Бедерханова // *Философия и педагогика каникул.* – М., 1998. – С. 39.
2. *Берека В. Є.* Соціально-педагогічні основи розвитку позашкільної освіти в Україні (1957–2000 р.) : автореф. дис. ... к. пед. наук спец. : 13.00.01 “Загальна педагогіка та історія педагогіки” / В. Є. Берека. – К., 2001. – 20 с.
3. *Биковська О. В.* Теоретико-методичні основи позашкільної освіти в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступ. докт. пед. наук спец. : 13.00.01 “Загальна педагогіка та історія педагогіки” / О. В. Биковська. – К., 2008. – 46 с.
4. *Биковська О. В.* Позашкільна освіта: теоретико-методичні основи : монографія. – К. : ІВЦАЛКОН, 2008. – 336 с.
5. *Биковська О. В.* Теоретико-методичні основи позашкільної освіти / О. В. Биковська // *Директор школи, ліцею, гімназії.* – 2012. – № 2. – С. 24–30.
6. *Буйлова Л. Н.* Дополнительное образование в современной школе / Л. Н. Буйлова, Н. В. Кленова. – М. : “Сентябрь”, 2005. – 192 с.

7. Дейч Б. А. Дополнительное образование детей : электронный учебник / Б. А. Дейч, Н. А. Пель ; Новосиб. гос. пед. ун-т. – CD. – Новосибирск : НГПУ, 2005 [Электронный ресурс]. – Режим доступа:

<http://impisr.edunsk.ru/files/uchebnik/index.htm>. – Назва з екрана.

8. Дополнительное образование детей : учеб. пособ. для студ. высш. учеб. заведений / под ред. О. Е. Лебедева. – М. : ВЛАДОС, 2000. – С. 37.

9. Евладова Е. Б. Дополнительное образование детей / Е. Б. Евладова, Л. Г. Логинова, Н. Н. Михайлова. – М. : ВЛАДОС, 2002. – С. 3.

10. Ерошенков И. Н. Культурно-воспитательная деятельность детей и подростков : учеб. пособ. для студ. вузов. / И. Н. Ерошенков. – М. : ВЛАДОС, 2004. – 221 с.

11. Коваль М. Б. Педагогика внешкольного учреждения / М. Б. Коваль. – Оренбург, 1993. – С. 36

12. Куприянов В. Б. Функции учреждений дополнительного образования детей / В. Б. Куприянов [Электронный ресурс]. – Режим доступа:

http://ucheba.com/met_ras/k_dopobraz/functions.htm. – Назва з екрана.

13. Медынский Е. Н. Внешкольное образование, его значение, организация и техника / Е. Н. Медынский. – М., 1916. – С. 13.

14. Рябов С. В. Возможности учреждений дополнительного образования детей и подростков в развитии нравственно-эмоционального потенциала подростков / С. В. Рябов [Электронный ресурс]. – Режим доступа:

http://sociosphera.ucoz.ru/publ/konferencii_2011/detstvo_otrochestvo_iJunost_v_kontekste_nauchnogo_znaniya/vozmozhnosti_uchrezhdenij_dopolnitelnogo_obrazovaniya_detej_v_razvitii_nravstvenno_ehmocionalnogo_potenciala_podroستkov/33-1-0-704. – Назва з екрана.

15. Социальное воспитание в учреждениях дополнительного образования детей : учеб. пособ. для студ. пед. вузов / Б. В. Куприянов, Е. А. Салина, Н. Г. Крылова и др. ; под ред. А. В. Мудрика. – М. : Академия, 2004. – 240 с.

16. Сущенко Т. И. Основы внешкольной педагогики : пособ. для классных руководителей, педагогов внешкольных учреждений / Т. И. Сущенко. – Минск : Бел. Навука, 2000. – 221 с.

17. Шульга И. И. Подготовка социальных педагогов-аниматоров для детских оздоровительных лагерей в педагогическом вузе / И. И. Шульга // Содержание летнего отдыха детей и региональная социальная политика : материалы межрегиональной научно-практической конференции. – Новосибирск, 2002. – С. 153.